

ÜMUMİ TƏHSİLDƏ KONSTITUSİYA VƏ SUVERENLİYİN TƏBLİĞİ YOLLARI

HÜMEYİR ƏHMƏDOV

Pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor, Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi-pedaqoji kadrların hazırlanması şöbəsinin müdiri, Rusiya Təhsil Akademiyasının xarici üzvü.

E-mail: humeyir@gmail.com; a.humeyir@arti.edu.az

<https://orcid.org/0000-0003-0019-4266>

Məqaləyə istinad:

Əhmədov H. (2025). Ümumi təhsildə konstitusiya və suverenliyin təbliği yolları. *Azərbaycan məktəbi*. № 2 (711), səh. 49–58

DOI: 10.30546/32898065.2025.2.018

ANNOTASIYA

Məqalədə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında yer alan demokratik prinsipləri, insan haqlarını və milli dəyərləri təhsil proqramına daxil etməklə təhsil prosesinin təkmilləşdirilməsi mövzusu təhlil edilir. Onun müddəalarının şagirdlərə hüquq və vəzifələrini öyrətmək, vətəndaş fəallığını və hüquqi şüuru inkişaf etdirmək məqsədilə tədrisinin mümkünlüyü qeyd edilir. Konstitusiyanın müxtəlif fənlərə inteqrasiyası tənqidi təfəkkürə təkan verir və şagirdlərin idarəetmə və qanunun aliliyi anlayışını gücləndirir. Bundan əlavə, təhsildə Konstitusiyadan istifadə gələcək vətəndaşlara demokratik cəmiyyətin inkişafına fəal töhfə vermək, onların dövlət quruculuğu prosesində fəal iştirakını təmin etmək imkanları yaradır. Məqalədə şagirdlərin sosial və hüquqi şüurunun formalaşmasında konstitusiya təhsilinin effektivliyini qiymətləndirmək üçün məzmun təhlili, nümunə tədqiqatları və pedaqoji metodlar əsasında keyfiyyət yanaşmasından istifadə edilib.

Açar sözlər: Konstitusiya, suverenlik, dövlət rəmzləri, təhsil, vətəndaşlıq hüququ.

Məqalə tarixçəsi

Göndərilib: 17.03.2025

Qəbul edilib: 23.04.2025

WAYS TO PROMOTE THE CONSTITUTION AND SOVEREIGNTY IN GENERAL EDUCATION

HUMEYIR AHMADOV

Doctor of Sciences in Pedagogy, Professor, Head of the Department of Scientific and Pedagogical Personnel Training of the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan, Foreign Member of the Russian Academy of Education. E-mail: humeyir@gmail.com; a.humeyir@arti.edu.az
<https://orcid.org/0000-0003-0019-4266>

To cite this article:

Ahmadov H. (2025). Ways to Promote the Constitution and Sovereignty in General Education. *Azerbaijan Journal of Educational Studies*. Vol. 711, Issue II, pp. 49–58

DOI: 10.30546/32898065.2025.2.018

Article history

Received: 17.03.2025

Accepted: 23.04.2025

ABSTRACT

The article analyzes the improvement of the educational process by incorporating the democratic principles, human rights, and national values enshrined in the Constitution of the Republic of Azerbaijan into the educational program. The possibility of teaching its provisions to educate students about their rights and responsibilities, and to develop civic engagement and legal awareness, is noted. The integration of the Constitution into various subjects stimulates critical thinking and strengthens learners' understanding of governance and the rule of law. In addition, the use of the Constitution in education creates opportunities for future citizens to actively contribute to the development of a democratic society and ensure their active participation in the state-building process. The article uses a qualitative approach based on content analysis, case studies, and pedagogical methods to assess the effectiveness of constitutional education in shaping learners' social and legal consciousness.

Keywords: Constitution, sovereignty, state symbols, education, citizenship rights.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 28 dekabr 2024-cü il tarixli Sərəncamı ilə 2025-ci il ölkəmizdə "Konstitusiya və Suverenlik ili" elan edilib.

Məqalə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında (bundan sonra Konstitusiyada) yer alan demokratik prinsipləri, insan haqlarını və milli dəyərləri təhsil proqramına daxil etməklə təhsil prosesinin təkmilləşdirilməsi mövzusunı təhlil edir. Onun müddəalarının şagirdlərə hüquq və vəzifələrini öyrətmək, vətəndaş fəallığını və hüquqi şüuru inkişaf etdirmək məqsədilə tədrisinin mümkünlüyü qeyd edilir. Konstitusiyanın müxtəlif fənlərə inteqrasiyası tənqidi təfəkkürə təkan verir və şagirdlərin idarəetmə və qanunun aliliyi anlayışını gücləndirir. Bundan əlavə, təhsildə Konstitusiyadan istifadə gələcək vətəndaşlara demokratik cəmiyyətin inkişafına fəal töhfə vermək, onların dövlət quruculuğu prosesində fəal iştirakını təmin etmək imkanları yaradır. Məqalədə şagirdlərin sosial və hüquqi şüurun formalaşmasında konstitusiya təhsilinin effektivliyini qiymətləndirmək üçün məzmun təhlili, nümunə tədqiqatları və pedaqoji metodlar əsasında keyfiyyət yanaşmasından istifadə edilib.

Son illər ölkəmizin ictimai-siyasi həyatında baş verən hadisələr göstərir ki, Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi qüdrəti gündən-günə artır. Azərbaycan xalqı dünya xalqları arasında özünə layiqli yer tutur. Çünki dövlətimiz demokratik, hüquqi dövlətdir və Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarının dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ tam təmin olunur. Beynəlxalq aləmdə Azərbaycan xalqının yüksək dövlətçilik ənənəsi ilə bağlı imicindən bəhs edərkən, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyəti mütləq yetişən gənc nəsə örnək olaraq aşılmalıdır. Məhz Heydər Əliyevin müdrik və yorulmaz fəaliyyəti nəticəsində atəşkəs rejimi yaradılıb, "Əsrin müqaviləsi" bağlanıb, siyasi sabitlik iqtisadi tərəqqinin təminatını şərtləndirib. 44 günlük Vətən müharibəsinə qədər davam edən bu şərəfli müstəqillik yolumuz 2023-cü ilin sentyabrında keçirilən antiterror əməliyyatı ilə ölkəmizin bütün ərazisi üzərində suverenliyimizin bərpası ilə tamamlanıb. Suverenliyimizin hüquqi əsaslarını bilmək və öyrənmək isə hər bir Azərbaycan vətəndaşının borcudur.

İnsanlar vətəndaş kimi doğulsalar da, vətəndaşlıq mənəviyyəti keyfiyyətlərinə birbaşa yiyələnirlər. Hər bir insanın kiçik yaşlarından vətəndaş keyfiyyətləri ilə hazırlanmaq, tərbiyə olunmaq ehtiyacı var, çünki vətəndaşlıq həm də şəxsiyyətə yetkinlik, fiziki və əxlaqi-mənəvi kamilliyin nümayişi deməkdir. Vətəndaşlıq o

zaman əxlaqi normada təzahür edir ki, qanunun aliliyi öz hökmdarlığı ilə gənc nəslin tərbiyəsinin tərkib hissəsinə çevrilir. Hər bir vətəndaş qanunları, xüsusi ilə öz ölkəsinin Əsas Qanununu mükəmməl bilməlidir ki, ona riayət edə bilsin (Əhmədov, 1998).

Hüquqi vətəndaşlıq hazırlığı Konstitusiyanın öyrənilməsi ilə başlanılır. Ona görə də bu sahədə əsas vəzifə təhsil ocaqlarının üzərinə düşür. İlk növbədə, yaşıdan, anlayış səviyyəsindən asılı olmayaraq bütün şagirdlərə həm ümumi məsələlərin öyrədilməsi, həm də vətəndaşlıq hissələrinin aşılması müəyyənəşdirilməlidir. Daha sonra bu iş xüsusi olaraq məktəblilərin yaşına, anlayış səviyyəsinə, həyat təcrübəsinə uyğun şəkildə qurulmalıdır. Təlim prosesindən əlavə olaraq, tərbiyəvi tədbirlər həyata keçirilməlidir ki, bütün uşaqlarda vətəndaşlıq qururu baş qaldırsın, vətəndaş kimi formalaşmasına təsir göstərsin.

Gərək "suverenlik", "müstəqil dövlət", "müstəqil respublikanın Konstitusiyası" anlayışlarının praktik reallıq şəraitində nə demək olduğunu hər bir uşaq, yeniyetmə, gənc ətraflı dərk etsin ki, onu qorumaq şərəfinə nail olmaq üçün can atsın. Yüksək səviyyədə inkişaf etmiş ölkələrin rəqabət üstünlüyü başlıca olaraq təhsillə müəyyənən insan kapitalının inkişafı ilə bağlıdır (Əhmədov, 2016).

Azərbaycan Respublikasının ilk müstəqil Konstitusiya layihəsi Ulu Öndər Heydər Əliyevin

sədrlik etdiyi komissiya tərəfindən hazırlanıb, 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsi (referendum) yolu ilə qəbul edilib, həmin il noyabrın 27-dən qüvvəyə minib. 2002-ci il avqustun 24-də, 2009-cu il martın 18-də və 2016-cı il sentyabrın 26-da keçirilən ümumxalq səsverməsi (referendum) ilə Konstitusiyamıza əlavə və dəyişikliklər edilib. Konstitusiyanın 23-cü maddəsinə görə Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzləri – Dövlət bayrağı, Dövlət gerbi və Dövlət himnidir. Konstitusiyaya əsasən Dövlət bayrağının və Dövlət gerbinin təsviri, Dövlət himninin musiqisi və mətni ayrıca Konstitusiya qanunu ilə müəyyən edilir.

Konstitusiyanın 75-ci maddəsinə əsasən hər bir vətəndaş Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzlərinə – bayrağına, gerbinə və himninə hörmət etməlidir. Bu qanuni tələbin hər bir vətəndaşımızın daxili tələbatına çevrilməsi üçün yetişməkdə olan gənc nəsildə təhsil müddətində siyasi mədəniyyətin formalaşdırılması həyati zərurət sayılır. Buna isə kiçik yaşlarından aparılan tərbiyə ilə nail olmaq mümkündür. Eləcə də Vətəni müdafiə, tarixi və mədəniyyət abidələrinin qorunması, ətraf mühitə, təbiətə qayğıkeş münasibət və digər vəzifələrin yerinə yetirilməsi məktəblilərin istək və arzusu kimi meydana çıxmalıdır. Bu hisslər şagirdlərin qanına, canına işləməli, onların həyat idealına çevrilməlidir. Belə olanda gənc vətəndaş üçün yaşamaq, yaratmaq, mübarizə aparmaq, düşməyə qalib gəlmək asan olar.

Dövlət rəmzlərini tanımaq, qorumaq, onları sevmək hər bir Azərbaycan vətəndaşının borcudur. Müstəqilliyimizin göstəricisi olan bu rəmzlər uğrunda minlərlə soydaşımız canını qurban verib, şəhid olub. Ona görə də qürur mənbəyimiz olan dövlət rəmzlərini həmişə uca tutmalıyıq. Bu işə ailədən başlamaq lazımdır. İbtidai siniflərdə müəllimlərin köməyi ilə şagirdlərdə dövlət rəmzləri haqqında tam təsəvvür yaradılmalı, onlarda dövlət rəmzlərinə məhəbbət hissi aşılanmalıdır. Uşaqlar üç-dörd yaşlarından etibarən üçrəngli Dövlət Bayrağını tanıyır, artıq məktəbə gedəndə dövlət gerbi ilə də tanış olurlar. Hətta məktəbəqədər təhsil müəssisələrində tərbiyə alan körpələr belə dövlət himnimizi əzbərdən ifa edə bilirlər.

Tədris prosesində müəllimlər çalışmalıdır ki, şagirdlər dövlət rəmzlərinin mahiyyətini və onlardan istifadə qaydalarını öyrənsinlər. Dövlət rəmzləri xalqın mənəvi dəyərləridir. Müəllim şagirdlərə bayrağın rəngi, forması, ölçüsü, gerbin təsviri, onun mənası, himnin məzmunu və musiqisi ilə bağlı məlumat verməlidir. Şagirdlər bilməlidirlər ki, Dövlət Bayrağında mavi rəng Azərbaycan xalqının türk mənşəli olmasını, qırmızı rəng müasir cəmiyyət qurmaq, demokratiyanı inkişaf etdirmək istəyini, yaşıl rəng isə İslam sivilizasiyasına mənsubluğunu ifadə edir.

Ümumtəhsil məktəblərinin bütün siniflərində tədris olunan dərsliklərin ilk səhifəsində dövlətin bayrağı, gerbi və himni sistemli şəkildə verilib. Azərbaycanın dövlət rəmzləri ilə tanışlıq uşaqlarda vətənpərvərlik, milli iftixar hissi, şərəf, ləyaqət kimi hisslər tərbiyə edir.

Bütün vətəndaşların birinci vəzifəsi Konstitusiyanı mükəmməl öyrənməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə öyrənənlərin yaşına, həyat təcrübəsinə uyğun olaraq müxtəlif tədris formalarından istifadə edilməlidir. Konstitusiyanın mahiyyəti və məzmunu, ayrı-ayrı bölmələri, fəsiləri və müvafiq maddələri uşaqların yaşlarına uyğun şəkildə şərh edilməlidir. Müəllimlər Konstitusiyanın valideynlər və cəmiyyət arasında təbliğinə də çalışmalıdırlar. Lakin təbliğat və təşviqat ilə məşğul olanlar əvvəlcə Konstitusiyanı mükəmməl öyrənməli, onun hüquqi, iqtisadi, siyasi, sosial əsaslarını bilməlidirlər.

Konstitusiyanın öyrənilməsində və ətraflı şərh edilməsində diqqət ilk növbədə onun irəli sürdüyü aşağıdakı əsas prinsiplərə yönəldilməlidir:

- Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyini, suverenliyini, ərazi bütövlüyünü qorumaq;
- Konstitusiya çərçivəsində demokratik quruluşa təminat vermək;
- Vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar edilməsinə nail olmaq;
- Xalqın iradəsinin ifadəsi kimi qanunların ali hüquqi təməlini təmin etmək, dünyəvi dövlət qurmaq;
- Ədalətli iqtisadi və sosial qaydalara uyğun olaraq hamının layiqli həyat səviyyəsini təmin etmək;

• Ümumbəşəri dəyərlərə sadıq olaraq bütün dünya xalqları ilə dostluq, sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq və bu məqsədlə qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək.

Hər bir prinsip haqqında ətraflı məlumat vermək üçün “müstəqillik”, “suverenlik”, “ərazi bütövlüyü” kimi anlayışlar aydın şəkildə izah edilməlidir ki, bu da vətəndaşlıq iftixarını, milli qürur hissini yaratsın.

Konstitusiyanın ümumi təhsil müəssisələrində öyrədilməsi hər sinifdə uşaqların anlama səviyyəsinə uyğun olaraq ayrı-ayrı fənlərin tərkib hissəsi olaraq tədris edildiyindən onu necə şərh etmək, hansı mövzu ilə əlaqələndirmək və s. kimi metodik işlər hər müəllimin üzərinə düşür.

Müəllimlər bu imkandan bəhrələnməklə Konstitusiyanın maddələrinin uşaqlara öyrədilməsinə çalışmalıdırlar. Humanitar və təbiət fənlərinin bu sahədə imkanları böyükdür.

Tarix dərslərində Konstitusiyanın öyrədilməsi məsələləri ilə bağlı bir qədər geniş danışmaq lazımdır.

Konstitusiyanın ümumtəhsil məktəblərində sistemli olaraq öyrədilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 14 mart 1996-cı il tarixli 99 nömrəli əmri ilə IX siniflərdə həftədə 1 saat, tədris ilində isə 35 saat olmaqla “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası” fənninin tədrisi məqsədəuyğun hesab edilib, ayrıca dərslik hazırlanıb. Qeyd edilən fənn 1996-cı ildə tətbiq olunduğu andan 2013-2014-cü tədris ilinə qədər müstəqil kurs kimi tədris edilib. Daha geniş vətəndaş təhsili kurslarına integrasiya olunmazdan və ya başqa fənlərlə əvəz olunmazdan əvvəl bu proses 18 tədris ili ərzində davam edib, şagirdlərin Konstitusiyada nəzərdə tutulan qanuni hüquq və vəzifələri haqqında maarifləndirməyə kömək edib. Bu fənn sayəsində şagirdlər qanunilik və məsuliyyət mədəniyyətinin inkişafına kömək edən Azərbaycanın hüquq sisteminin təməl prinsipləri haqqında məlumat əldə ediblər. Kurs Azərbaycanın suverenliyini, milli kimliyini və müstəqilliyini dərinlən başa düşməyi təmin edib, ərazi bütövlüyünün və milli birliyin qorunmasında konstitusiya prinsiplərinin əhəmiyyətini

gücləndirib. Bu fənn üzrə hazırlanmış proqramda və dərslikdə əsas anlayışlar və aparıcı ideyalar aşağıdakı kimi səciyyələndirilmişdir¹:

— Xalq hakimiyyəti, xalqın suverenliyi, referendum, Azərbaycan dövlətinin əsasları, əsas insan və vətəndaş hüquqları, vəzifələri və s.

— Hakimiyyətin bölüşdürülməsi, qanunvericilik hakimiyyəti, icra hakimiyyəti və məhkəmə hakimiyyəti;

— Naxçıvan Muxtar Respublikasının statusu, Naxçıvan Muxtar Respublikasında hakimiyyət bölgüsü, bu muxtar qurumun səlahiyyəti;

— Yerli özünüidarəetmə, bələdiyyələr və onların səlahiyyətləri.

Müəllim azadlığın demokratiya, qanunçuluq məsələləri anlayışları ilə bağlı olduğu barədə şagirdlərə izah verərkən Konstitusiyanın ikinci bölməsinin 3-cü fəslində, yəni “İnsan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları” hissəsində verilmiş məlumata istinad etməlidir. Müəllim əvvəl insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqlarının əsas prinsipini (maddə 24) şagirdlərin nəzərinə çatdırmalıdır:

- I. İnsan ləyaqəti qorunur və ona hörmət edilir;
- II. Hər kəsin doğulduğu andan toxunulmaz, pozulmaz və ayrılmaz hüquqları və azadlıqları vardır;
- III. Hüquqlar və azadlıqlar hər kəsin cəmiyyət və başqa şəxslər qarşısında məsuliyyətini və vəzifələrini də əhatə edir. Hüquqlardan sui-istifadəyə yol verilmir.

Göründüyü kimi, vətəndaşların azadlıq hüququ Konstitusiyada tamlığı ilə öz əksini tapıb. Müəllim çalışmalıdır ki, hər bir şagird Konstitusiyada vətəndaşlara verilən hüquqları bilsin: bərabərlik hüququ, insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqlarının müdafiəsi, mülkiyyət hüququ, əqli mülkiyyət hüququ, təhlükəsiz yaşamaq hüququ, şəxsi toxunulmazlıq hüququ, əmək hüququ, istirahət hüququ, sosial təminat hüququ, sağlamlığın qorunması hüququ, təhsil hüququ,

¹ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası [Mətn]: ümumtəhsil məktəblərinin IX sinfi üçün dərslik / İ. İsmayilov, M. Əmirov, H. Qurbanov [və b.]; elmi red.: S. Məmmədov, İ. Cəfərov; rəyçi: M. Əliyev, A. Qasımov, M. Məlikova, N. Zeynalov. Bakı: Təhsil, 2010. 134 s.

mənzil hüququ, ana dilindən istifadə hüququ və s. Şagirdlərin məktəbdə oxuyarkən öz hüquqlarını bilmələri vacibdir. Hüquqlar məktəblilərə izah edilərkən onların demokratik məhiyyəti, hüquqların dövlət tərəfindən təminatı, qorunması xüsusi olaraq diqqətə çatdırılmalıdır.

Təcrübə göstərir ki, məktəblilər hüquq və vəzifələri bir-birindən asanlıqla ayıra bilmirlər. Bəzi hallarda hüquqlarını gündəmdə saxlayır, vəzifələrini isə unudurlar. Bu cür gənclər şüurlu şəkildə dövlət qarşısında öz vətəndaşlıq tələblərini irəli sürür, vəzifə borclarını yerinə yetirmədikdə isə özlərində nöqsan görmürlər. Bu hal onların vətəndaşlıq məsuliyyətini dərk etməmələrindən daha çox, vəzifələrini hüquqi əsasla bilməmələrindən irəli gəlir. Ona görə də hər bir məktəbli Konstitusiyada təsbit olunan vətəndaş hüquq və vəzifələrini mükəmməl şəkildə öyrənməli və hər birinin məhiyyətini dərk etməlidir. Onlar bilməlidirlər ki, insan ləyaqəti qorunur və ona hörmət edilir, hər kəsin doğulduğu andan toxunulmaz, pozulmaz və ayrılmaz hüquqları və azadlıqları olduğu kimi, hüquq və azadlıqlar hər kəsin cəmiyyət qarşısında məsuliyyətini və vəzifələrini də əhatə edir. Əgər məktəblilər bu prinsipi məhiyyətə düzgün başa düşsələr, hüquq və vəzifələrini də eyni səviyyədə anlayar və yerinə yetirməyə çalışarlar.

Konstitusiyanın "Dövlətin əsasları" fəslində Azərbaycan dövləti (maddə 7), Azərbaycan dövlətinin başçısı (maddə 8), Silahlı Qüvvələr (maddə 9), beynəlxalq münasibətlərin prinsipləri (maddə 10), ərazi (maddə 11), dövlətin ali məqsədi (maddə 12), mülkiyyət (maddə 13), təbii ehtiyatlar (maddə 14), iqtisadi inkişaf və dövlət (maddə 15), sosial inkişaf və dövlət (maddə 16), ailə, uşaqlar və dövlət (maddə 17), din və dövlət (maddə 18), pul vahidi (maddə 19), dövlətin borclarına qoyulan məhdudiyyətlər (maddə 20), dövlət dili (maddə 21), paytaxt (maddə 22), Azərbaycan dövlətinin rəmzləri (maddə 23) haqqında verilmiş maddələrdə hüquqi əsaslar göstərilir ki, onları bilmədən vətəndaş kimi vəzifələri anlamaq və yerinə yetirmək olmaz. Ona görə də bu əsaslar tədris prosesində mükəmməl öyrədilməli və bu zaman

vətəndaşlıq hissləri, duyğuları inkişaf etdirilməlidir. Vətəndaşlıq duyğusu olmadan vətəndaşlıq ləyaqətini və vətəndaşlıq borcunu formalaşdırmaq mümkün deyil.

Konstitusiyanın öyrənilməsi prosesində psixoloji və pedaqoji təsir vasitələrindən səmərəli istifadə edilməli, vətəndaş-şəxsiyyət hazırlığı məqsədi aydın olmalıdır.

Göründüyü kimi, hər bir insan vətəndaşlıq vəzifələrini yerinə yetirməlidir. Qanunu bilməmək onu məsuliyyətdən azad etmir. Deməli, qanunları bilmək özü ən zəruri vəzifə borcudur.

Konstitusiya maddələrinin öyrənilməsi işin bir tərəfidir, işin digər tərəfi məktəbdəki tədbirlərlə şagirdlərin vətəndaşlıq hazırlığının həyata keçirilməsidir.

Orta ümumtəhsil məktəbini bitirən hər bir gənc həyata tam hüquqlu vətəndaş kimi daxil olur. O, vətəndaşlığını təsdiq edən sənəd olaraq pasport alır. Az keçmir ki, vətəni müdafiə etmək borcunu yerinə yetirmək yaşına çatır, hətta ailə qurmaq, seçib-seçilmək hüququna yiyələnir, işləmək, vəzifə daşımaq missiyasına çatır və s. Bütün bunlar o zaman səmərəli qurulur ki, gənc kamil vətəndaşlıq hazırlığı keçmiş olsun, hüquqi-siyasi təfəkkürə yiyələnmiş olsun.

Bütün tərbiyəvi meyarları hərtərəfli mənimsəmək üçün Konstitusiyayı sistem halında öyrənmək və öyrətmək tələb olunur. Ona görə də məktəblilərin vətəndaşlıq hazırlığının sistemi, bu sistemdə həyata keçirilən iş formaları müəssirləşməlidir.

Bu sistemdə məktəbdə təlimdən kənar iş prosesində görülən işlər, məktəbdənkənar proseslər və tədbirlər, valideynlərlə əlaqə, ailədə və cəmiyyətdə görülən işlər və baş verən hadisələr və s. öz müvafiq yerini tutmalıdır. Lakin ilkin mərhələdə ailə və məktəb üzərinə daha böyük vəzifələr düşür.

Konstitusiyada təbiətin qorunması problemlərinə, o cümlədən gənclərin təbiətə qarşı müsbət münasibətdə tərbiyə edilməsinə xüsusi yer ayrılır. Bu meyarlar əsasında gənc nəsilə hələ erkən yaşlarından təbiətə qarşı, onun yaratdığı nemətlərdən səmərəli istifadə sahəsində ümumi təsəvvürlər yaradılmalıdır. Biosferin

ehtiyatları dünyanın bütün canlı aləminə aiddir. Biosfer ətraf mühitin ayrılmaz hissəsi olmaqla, onun tərkibinə hava, su, torpaq, istilik, günəş işığı daxildir. Təbiətin elə bir hissəsi yoxdur ki, o, biosferdən təcrid edilmiş olsun və digər sahələrdən asılı olmasın. Azərbaycanın karbohidrogen yataqlarının istismarı nəticəsində meydana gələn ekoloji problemlərə qarşı ölkə başçısı tərəfindən yaşıl enerjiyə keçid siyasəti irəli sürülüb. Ölkə gəlirlərini böyük ölçüdə neft və qaz ehtiyatlarının satışı vasitəsilə təmin edən bir dövlət üçün bu, dünyada nadir rastlanan, unikal bir nümunədir. Yaxın gələcəkdə Azərbaycanın təkcə regionda deyil, dünyada yaşıl enerji üzrə aparıcı dövlətlərdən biri olması üçün məqsədyönlü və ardıcıl siyasət yürüdüldü. Bakıda ötən ilin noyabrında BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyasının keçirilməsi (COP-29), işğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə alternativ enerji mənbələrindən istifadəyə yönəlmiş uğurlu planlaşdırma buna bariz nümunədir².

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda Azərbaycanda ümumtəhsil müəssisələrində IX siniflərin "Həyat bilgisi" və VI-IX siniflərin "Azərbaycan tarixi" dərslikləri şagirdləri Konstitusiya və suverenliklə bağlı mövzularla tanış edən əsas vəsaitdir. Bu dərsliklər şagirdləri əsas hüquqi prinsiplər, idarəetmə strukturları, vətəndaşların hüquq və vəzifələri haqqında maarifləndirmək məqsədi daşıyır. Onlar ali təhsil dərslikləri ilə eyni dəriniyə getməsələr də, Azərbaycan Konstitusiyasını və daha geniş milli suverenlik konsepsiyasını başa düşmək üçün möhkəm zəmin yaradırlar. Qeyd edilən fənlərin təlimindən alınan biliklər əsasında Azərbaycan dövlətçiliyi, xalq hakimiyyəti, demokratiya və xalqın suverenliyi sərbəst misallarla izah edilib.

"Həyat bilgisi" fənnini tədris edərkən Konstitusiyanın ayrı-ayrı maddələrinə istinad etmək mümkündür. Məsələn, "İnsan hüquqları" mövzusu keçirilərkən Konstitusiyasının müvafiq maddələrinə istinad etmək səmərəli nəticə verə bilər. Hər şeydən əvvəl, müəllim azadlıq haqqında

müxtəlif baxışları şərh edərək dərstdə azadlıq anlayışının mahiyyətini açmalı, "azadlıq nədir?" sualı ətrafında fikir mübadiləsi aparmalı, öz fikir və mülahizələrini düzgün əsaslandırmalıdır. O göstərməlidir ki, azadlıq özbaşınalıq deyil. Yadda saxlamaq lazımdır ki, insanların bütün sahələrdəki davranışı və fəaliyyətini tənzimləyən dinamik və çevik xarakterə malik, bir sıra məhdudlaşdırıcı hüquqi normalar vardır. Əslində, azadlığın məzmununu və onun ictimai həyatın bütün sahələrindəki mövcud normaları idrak səviyyəsi və onlara əməl edilməsi təşkil edir (Həyat bilgisi 9, 2020).

IX sinif "Azərbaycan tarixi" dərsliyində isə (III bölmə) 1921-ci il Azərbaycan SSR-in ilk və ikinci Konstitusiyalarından 1989-cu il "Azərbaycan SSR-in suverenliyi haqqında" Konstitusiya Qanununadək ətraflı məlumatlar verilir. Daha sonra (IV bölmə) 1991-ci il oktyabrın 18-də Ali Sovetin sessiyasında "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı"nın qəbulu və hüquqi dövlət quruculuğu tədbirləri çərçivəsində 1995-ci il noyabrın 12-də müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasının qəbulu ilə bağlı məlumatlar şagirdlərə tədris olunur (Azərbaycan tarixi 9, 2024).

Göründüyü kimi, orta ümumtəhsil məktəblərində təlim prosesində Konstitusiyanın prinsiplərinin sistemli öyrədilməsi üçün geniş imkanlar vardır. Müəllimlər bu imkan və şəraitdən maksimum istifadə etməyə çalışmalıdırlar. Onlar Konstitusiyayı ancaq siyasi sənəd kimi deyil, hər bir insanın tələblərini müəyyən edən, hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirən sənəd kimi öyrənməlidirlər.

Konstitusiyada məktəblilərin mənəvi tərbiyəsi ilə də bağlı maraqlı məqamlar çoxdur. Belə ki vətəndaş qarşısında ailənin mövqeyi, borcu, vəzifəsi aydın verilib. Ailə cəmiyyətin əsas özəyi adlandırılır. Konstitusiyanın 17-ci maddəsinə görə:

- Cəmiyyətin əsas özəyi kimi ailə dövlətin xüsusi himayəsindədir.
- Uşaqların qayğısına qalmaq və onları tərbiyə etmək valideynlərin borcudur. Bu borcun yerinə yetirilməsinə dövlət nəzarət edir.

² <https://president.az/az/articles/view/51355>

- Valideynləri və ya qəyyumları olmayan, valideyn qayğısından məhrum olan uşaqlar dövlətin himayəsindədir.

- Uşaqları onların həyatına, sağlamlığına və ya mənəviyyətinə təhlükə törədə bilən fəaliyyətə cəlb etmək qadağandır.

- 15 yaşına çatmamış uşaqlar işə götürülə bilməz.

- Uşaq hüquqlarının həyata keçirilməsinə dövlət nəzarət edir.

Göründüyü kimi, uşaqların ilkin və əsas tərbiyə işi, onlara qayğı ailənin, valideynlərin üzərinə düşür, təhsil-təlim isə birbaşa tədris müəssisələrinin işidir ki, dövlət bunun təminatını və nəzarətini həyata keçirir. Deməli, Konstitusiyaya görə, müəyyən olunan təhsil və tərbiyə konsepsiyasında ailə-məktəb əlaqəsi, ailənin və məktəbin üzərinə düşən xüsusi və ümumi vəzifələr dəqiq müəyyənləşdirilməlidir. Bu baxımdan da vətəndaşların tərbiyə edilməsində ailə, məktəb və bütövlükdə cəmiyyət çox mühüm vəzifə və məsuliyyət daşıyır.

Ailə və məktəb böyüyən nəsə təşkilatçılıq, dəqiqlik, qədirbilənlik, təşəbbüskarlıq, quruculuq kimi işgüzarlıq qabiliyyətlərini, düzlük, sədaqətlik, sözbütövlülük, xeyirxahlıq, vətənpərvərlik, məhəbbət və s. duyğuları inkişaf etdirməli, öz hərəkət, münasibət və davranışlarını, arzu və əməllərini qanunçuluq əsasında hüquqi normada qurmaq etikasını üzərində formalaşdırmalıdır.

Konstitusiyaya insan və vətəndaş yetişdirilməsi üçün geniş imkanlar açır. Burada dil-ədəbiyyat müəllimlərinin də üzərinə böyük məsuliyyət düşür.

Hər bir xalqın varlığını müəyyən edən əsas şərtlərdən biri onun ana dilidir. Böyük rus pedaqoqu K.D.Uşinski yazırdı: "Xalqın dili onun mənəvi həyatının heç bir vaxt solmayan və daim çiçəklənən, tarix sərhədlərindən çox uzaqlarda başlanmış boyasıdır. Dildə bütün xalq və onun vətəni canlanmış olur.

Xalq dilinin parlaq, aydın dərinliklərində, doğma ölkənin tək bir təbiəti deyil, həm də xalqın mənəvi həyatının bütün tarixləri əks olunur. Xalq nəsilləri bir-birinin ardınca keçir, lakin hər nəsilin həyat nəticələri dil vasitəsilə gələcək nəsillə irs olaraq qalır... Dil xalqın

içərisində ölüb, yenidən doğanları, yaşamaqda olanları və gələcək nəsilləri böyük, tarixi və şanlı bir tam şəkildə birləşdirən ən canlı, ən məhsuldar və ən möhkəm əlaqədir. Dil nəinki xalqın həyatını özündə ifadə edir, o, eyni zamanda, məhz həyatın özüdür. Ana dili məhv olarkən, xalq artıq yox olur...

Uşaq ana dilini öyrənərkən yalnız səsləri öyrənmir. O, eyni zamanda, ana dilinin doğma düşüncəsindən mənəvi həyat və qüvvət alır" (Uşinski, 1953).

Azərbaycan dilinə yüksək qiymət verən Ulu Öndər Heydər Əliyev demişdir: "Hər bir azərbaycanlı gənc çalışmalıdır ki, dünyanın çox dillərini – rus dilini də, ingilis dilini də, fransız dilini də mənimsəsin, öyrənsin. Bu lazımdır, çünki müasir dünya ölkələrinin bir-birilə sıx əlaqəsi bu gün və gələcəkdə insandan bir çox dili bilməsini tələb edir. Mən gənclərimizə bu tövsiyəni verirəm... Mən arzu edirəm ki, Azərbaycan gənci Şekspiri ingilis dilində oxusun, Puşkini rus dilində oxusun, Nizamini, Füzulini, Nəsimini isə Azərbaycan dilində oxusun"³.

Millətin ən yüksək mənəvi dəyəri olan ana dilinə də Konstitusiyamızda geniş yer verilib. Konstitusiyanın 21-ci maddəsində yazılıb:

1. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir.

2. Azərbaycan Respublikası əhalinin danışdığı başqa dillərin sərbəst işlədilməsini və inkişafını təmin edir.

Doğma dilimizin yaşaması, inkişaf etməsi üçün ölkəmizdə hər cür şərait yaradılıb. Belə ki, Konstitusiyada təsbit edilmiş bu maddədə təsbit olunan prinsiplər uşaq bağçasından tutmuş ali məktəblərə qədər bütün tədris müəssisələrində həyata keçirilir. Azərbaycanlı uşaqlar doğma ana dilində təhsil alırlar. Çünki onlar bu hüquqa malikdirlər. Yeri gəlmişkən bir faktı qeyd etmək vacibdir ki, sovet hakimiyyəti illərində, Sovet İttifaqı respublikalarında yerli dillər sıxışdırıldığı halda, Ulu Öndər Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətdə olduğu illərdə də 1978-ci il Azərbaycan Konstitusiyasında dövlət dilinin Azərbaycan dili olması təsbit edilib.

³ <https://files.preslib.az/projects/diaspora/a4.pdf>

Konstitusiyamızda ən mühüm maddələrdən biri də Vətənə sadıqlıqla, vətənpərvərliklə bağlı olan 74-cü maddədə təsbit olunan ideyalar hər zaman aktuallığı, müasirliyi ilə seçilir.

Konstitusiyada təsbit olunan bu maddə ailədə, məktəbdə uşaqlara başa salınmalı, onlarda vətənpərvərlik hissləri aşılanmalıdır. Ulu Öndər Heydər Əliyevin təbirincə desək, hər bir gənc vətənpərvər olmalıdır. Vətənpərvərlik böyük bir məfhumdur. Bu sadəcə orduda xidmət etmək deyil, Vətənə sadıq olmaq, Vətəni sevmək, torpağa bağlı olmaqdır.

Konstitusiyanın ümumi ruhu və məzmunu bunu deməyə əsas verir ki, müasir gəncliyi milli ruhda, ümumbəşəri dəyərlər zəminində yetişdirmək, İslam dini dəyərlərinin mütərəqqi ənənələrini sevmək və yaşatmaq ruhunda tərbiyələndirmək çağdaş dünyanın global çağırışlarına cavab verən şəxsiyyət kimi yetişdirmək lazımdır.

Müzəffər Ali Baş Komandan, ölkə prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə 44 günlük Vətən müharibəsində xalq bir yumruq altında birləşərək Milli Ordumuzun şücaəti nəticəsində 30 ildən artıq erməni qəsbkarlarının əsarətində qalan Vətən torpaqlarını əbədi işğaldan azad etdi.

2023-cü il sentyabrın 19-da Azərbaycanın Qarabağ iqtisadi rayonunda törədilən təxribatların qarşısının alınması və Ermənistan silahlı qüvvələrinin qalıqlarının tərkisilahl edilərək torpaqlarımızdan çıxarılması, Azərbaycan Respublikası Konstitusiya quruluşunun bərpa edilməsi məqsədilə antiterror əməliyyatına başlanılıb. Cəmi 23 saat davam etmiş və sentyabrın 20-də başa çatmış əməliyyat nəticəsində Milli Ordumuz Azərbaycan Respublikasının suverenliyini tam bərpa edib. Bununla da 2023-cü il sentyabrın 20-də Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində qanunun aliliyinin təmin olunduğunu və dövlət suverenliyinin tam bərpa olunduğu nəzərə alınaraq həmin gün Prezident İlham Əliyevin 19 sentyabr 2024-cü il tarixli sərəncamı ilə Dövlət Suverenliyi Günü kimi təsis edilmişdir⁴.

⁴ <https://president.az/az/articles/view/66855>

Nəticə. Əsas məqsəd müstəqil, suveren Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının kamil şəxsiyyətlər kimi formalaşdırılması işində hər bir təhsil işçisi, müəllim, tərbiyəçinin mövcud imkanlardan geniş istifadə etməsi, millətin gələcəyi olan gəncliyin yetişdirilməsində öz səyini və bacarığını əsirgəməməsidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- ¹ Azərbaycan Respublikasında Dövlət Suverenliyi Günü'nün təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Elektron resurs. 19 sentyabr 2024. URL: <https://president.az/az/articles/view/66855>
- ² Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində "yaşıl enerji" zonasının yaradılması ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Elektron resurs / URL: <https://president.az/az/articles/view/51355>
- ³ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası [Mətn]: Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2023. 115 s.
- ⁴ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası [Mətn]: ümumtəhsil məktəblərinin IX sinfi üçün dərslik /İ. İsmayilov, M. Əmirov, H. Qurbanov [və b.]; elmi red.: S. Məmmədov, İ. Cəfərov; rəyçi: M. Əliyev, A. Qasımov, M. Məlikova, N. Zeynalov. Bakı: Təhsil, 2010. 134 s.
- ⁵ Azərbaycan tarixi 9. (2024). Ümumi təhsil müəssisələrinin 9-cu sinifləri üçün Azərbaycan tarixi fənni üzrə dərslik / Şükürov K., Ağalarov P., Quliyev N., Cabbarov H. Bakı, Şərq-Qərb, 200 s.
- ⁶ Dövlət Suverenliyi Günü. (Azərbaycan). 20 Sentyabr. Elektron resurs. URL: [https://az.wikipedia.org/wiki/D%C3%B6vl%C3%BCn%C3%BCn_%C9%99t_Suverenliyi_G%C3%BCn%C3%BCn_\(Az%C9%99rbaycan\)](https://az.wikipedia.org/wiki/D%C3%B6vl%C3%BCn%C3%BCn_%C9%99t_Suverenliyi_G%C3%BCn%C3%BCn_(Az%C9%99rbaycan))
- ⁷ Əhmədov, H.H. (1998). Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təhsil və tərbiyə məsələləri. Bakı, Elm, 88 s.
- ⁸ Əhmədov, H.H. (2002). Konstitusiyamız: onun müddəalarına əməl etmək hər birimizin müqəddəs vəzifəsidir // Dövlət və hüquq. Elmi-nəzəri metodiki jurnal, №1-3, s. 23-28.

- ⁹ Əhmədov, H.H. (2002). Konstitusiyamızı öyrənmək vətəndaşlıq borcudur // Təhsil, mədəniyyət, incəsənət. Elmi-nəzəri metodiki jurnal, №1, səh 27-30.
- ¹⁰ Əhmədov, H.H. (2016). Elmi-pedaqoji kadrların hazırlanması günün aktual problemidir. Azərbaycan müəllimi, s.11.
- ¹¹ Heydər Əliyev və Azərbaycan diasporu. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası. Bakı. 362 s. Elektron resurs / URL: <https://files.preslib.az/projects/diaspora/a4.pdf>
- ¹² Həyat bilgisi 9. (2020). [Mətn]: Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün Həyat bilgisi fənni üzrə dərslik / N.Məmmədova, K.Mahmudova, S.Bəhrəmov. Bakı, Şərq-Qərb, 136 s.
- ¹³ Uşinski, K.D. (1953). Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı, Azərnəşr, 312 s.